

Aprende cachola... Mostra fotográfica e documental

ESCOLAS E MESTRES de LÉREZ

Xaime Iglesias González

A mostra que denominamos *Aprende cachola...* foi unha evocación do pasado recente no ámbito do ensino, que provocou recordos e esperitou sentimentos ós visitantes. E ese era o noso propósito: revivir imaxes, talvez esquecidas, daquelas escolas polas que pasamos ou pasaron os nosos maiores e gozar delas e doutras que cada quen lle podía asociar.

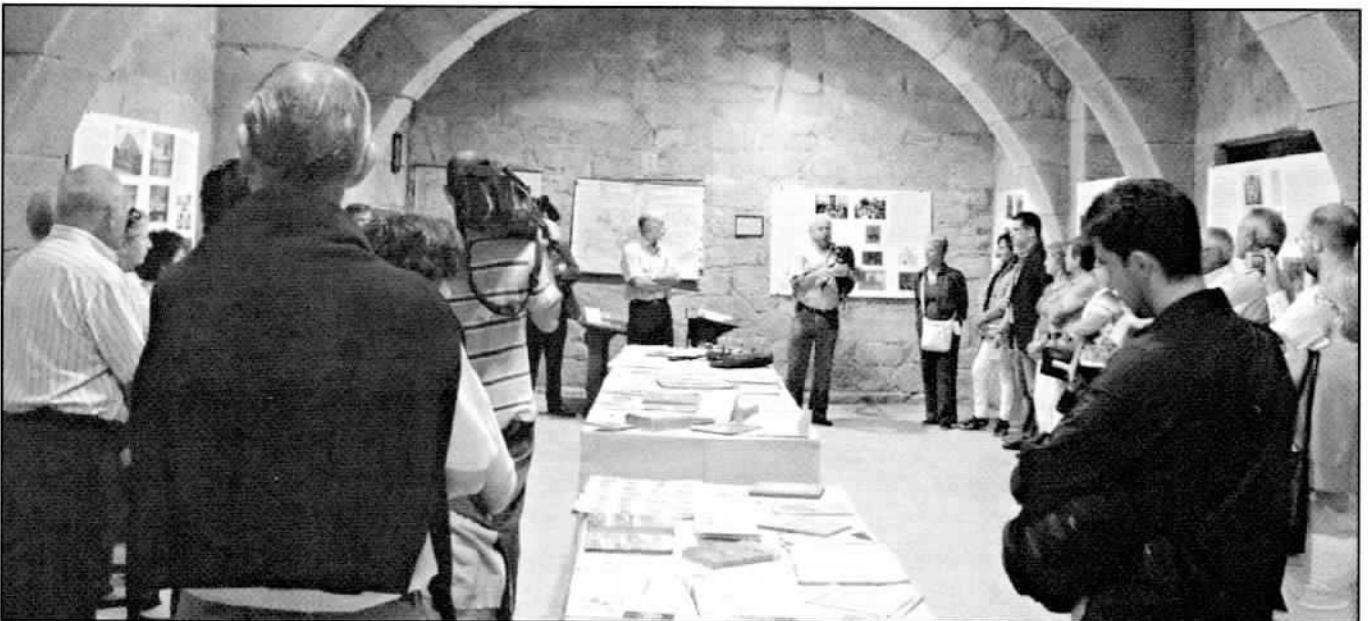
O marco temporal da exposición arrinca a finais do século XIX coa noticia máis antiga que coñecemos, referida a unha escola de Lérez. Localizámola no xornal *El Noticiero Gallego* de 15 de febreiro de 1897, na que se dá conta da morte de Ana Antonia de Dios y Crespo, mestra de escola de Lérez. O remate situámolo nos anos setenta do século pasado coa posta en funcionamento dos Colexios de Lérez e A Xunqueira-1 que absorben as escolas públicas e contribúen á progresiva desaparición das privadas.

Así que a nosa exposición sitúase nun período de profundas mudanzas históricas: avances técnicos e científicos, cambios culturais e artísticos,

novas ideoloxías, intensa convulsión social, grandes conflitos bélicos, nova orde xeopolítica. No decorrer deste tempo, España coñeceu o decadente sistema da Restauración (Rexencia de María Cristina, reinado de Afonso XIII), soportou a ditadura de Primo de Rivera, sentiu o fresco da II República e aturou a crueza do franquismo.

Galicia, daquela, seguía a ser un país controlado polos caciques, empobrecido, fundamentalmente rural e cunha forte emigración. Os campesiños loitaron pola propiedade das terras que traballaban o que provocou a desaparición da fidalguía rendeira, ó tempo que xurdía a burguesía á calor das industrias pesqueiras e do comercio do gando. As Irmandades de Fala promoveron varias iniciativas a prol da escola galega, aínda que foron desoídas e ata prohibidas polos órganos oficiais; coas Irmandades, o galeguismo evolucionou cara ó nacionalismo, que na República conseguiu un estatuto de autonomía para a nosa terra. Durante o franquismo, que tivo oposición no interior (fuxidos, folgas obreiras e estudantís) e no exilio, o galego estivo perseguido e Galicia seguiu sumida na pobreza. Só a partir dos anos

sesenta comeza unha irregular industrialización e modernización do país grazas ás remesas de diñeiro dos emigrantes a Europa.

Na exposición podían distinguirse tres escenarios. Un deles mostraba unha serie de elementos propios dunha escola que nos situaban nos anos 40 do século pasado. Pupitres cos seus tinteiros e plumas, mapas, mesa e cadeira do mestre, bandeira española, cadros de José Antonio e Franco. Todo presidido por un crucifixo, símbolo da escola confesional. Con Franco, a Igrexa consegue a súa vella arela de controlar e mesmo monopolizar o sistema educativo, así como o dereito a inspeccionar o ensino en todos os centros docentes. Deste xeito, o ditador resolvía o problema educativo, ó tempo que conseguía que a Igrexa fose o cuarto alicerce do réxime, ó lado do exército, da Falanxe e da banca e terratenentes. Xorde así o nacional-catolicismo que inspirou gran parte da ditadura franquista. A praxe que se pon en marcha responde á idea de "purificar" os avances da república, substituíndo a moral pública por unha moral relixiosa e de adoutramento político. Esta consideraba que había que defender a patria, elemento fundamental da nova sociedade, incluso pola forza das armas. De aí que, en moitas escolas, como as do Castelo (1) e a da Piolla (2), se fixesen colectas para facerlles "un regalito a los soldados" que loitaban na fronte da guerra.

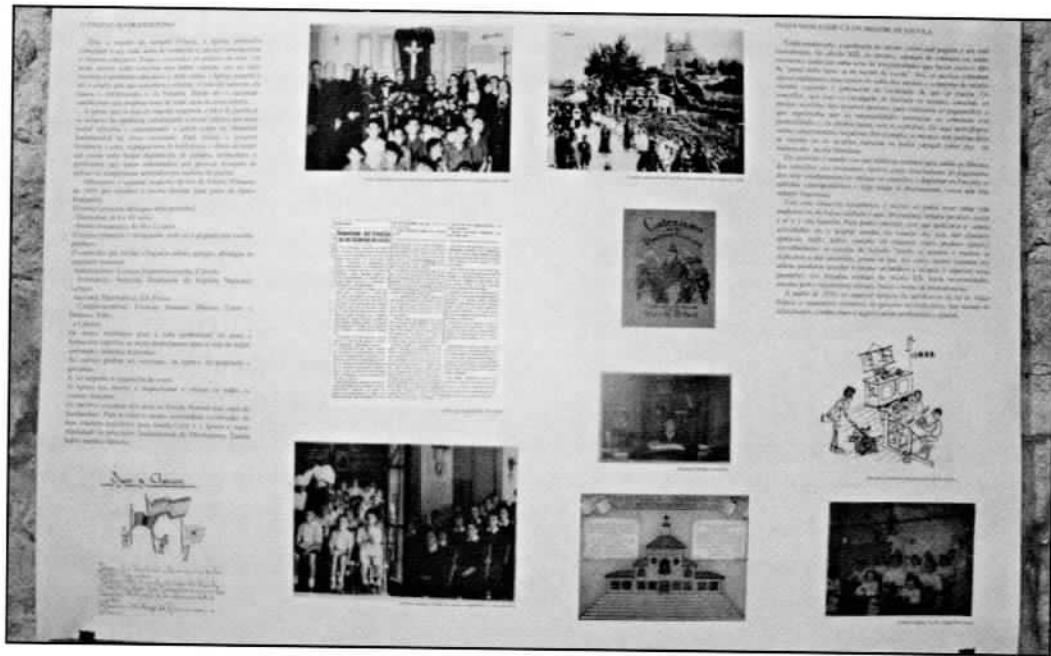

Noutro escenario, expoñíanse silabarios, lecturas, enciclopedias e outros de libros de utilidade e formato diversos. Estaban escritos en castelán, pois ata 1979, en que o galego se incorpora timidamente ó sistema educativo, a lingua e a cultura galegas estiveron desprezadas e afastadas do ensino. O latín na igrexa e o castelán na vida pública e oficial eran os

modos de expresión potenciados e dignificados polo centralismo imperante. O galego era, como moito, soportado, pois para o nacionalismo español, nin falta que facía. O españolismo, identificado co catolicismo, impuxo nas escolas a lingua castelá como único vehículo do ensino e afastou del calquera contido que puidese identificar Galicia como un país con lingua e cultura propias. Afonso XIII obrigou os mestres a ensinar en castelán nos territorios con lingua propia. Na ditadura de Primo de Rivera prohibiuse todo tipo de material escolar escrito na nosa lingua e na de Franco, ademais, expurgáronse bibliotecas e libros de texto para que non houbera nada escrito en galego nin contrario ó novo réxime. Soamente atopamos un indicio no libro, "Nociones de Lenguaje" (3), editado en 1934, que tiña como apéndice un vocabulario "gallego-español", o que pode interpretarse como unha mostra do inicial recoñecemento da lingua galega na Segunda República.

Na escola desprezábbase a nosa lingua e cando os alumnos falaban ou castrapeaban eran ridiculizados, polo que se foi instalando nas súas consciencias un complexo de inferioridade lingüístico, cultural e social, que en moitas ocasións xerou *autoodio*, só superado por unha minoría concienciada, pois, tristemente, aínda hoxe segue presente na mente de moitos galegos e galegas. Aquela escola fixo que as alumnas e alumnos sufrisen a aldraxe de seren galegos, de teren unha lingua propia, de seren portadores dunha cultura de seu e impediulles perfeccionar aquela e cultivar esta para privalos de medrar en harmonía coa terra que os viu nacer.

Con todo, naquel represivo deserto cultural, xurdiron froitos que permitiron manter acesa a chama da nosa esencia. Sen dúbida, en moitos fogares seguiu a falar en galego coma sempre, nalgúns centros públicos e noutros privados, onde recalaron algúns ensinantes represaliados polo franquismo, mestres e profesores cheos de paixón pola terra, souberon evitar o definitivo esmorecemento da lingua e da cultura galegas. Citaremos a Albino Núñez, Laureano Prieto, Avelino Pousa, Antía Cal. A eles e a outros moitos cábelles a honra de traballaren silandeiros a prol de Galicia.

Non faltaron en *Aprende cachola...* coidados cadernos cheos de ditados, problemas, contas, debuxos, consignas... nin mostras de traballos manuais realizados por alumnos e de labores realizados por alumnas, símbolo da discriminación sexual consagrada na Lei Moyano de 1857 (4), que establecía que os alumnos estudasen conceptos xerais de Física e Historia Natural, mentres as nenas farían labores propios do sexo e aprenderían lixeiras nocións de hixiene doméstica. Tamén a Lei de Enseñanza Primaria de 1945 (5) dispoñía que os nenos habían orientarse para a vida profesional ou para a formación superior, mentres que as nenas preparárianse para a vida do fogar, a artesanía e a industria doméstica.

Completaban o segundo espazo da exposición as cartillas de escolaridade, o peto do "domund" e outros elementos propios da escola de antano, como a paleta de pegar, "útil" normal sobre a mesa do mestre, suplida, ás veces, por unha vara de vimbio ou cana india, que curiosamente traía un alumno ó que, se cadra, lle tocaba estreala. Estes elementos son mostra da escola autoritaria e represora daquel tempo, onde os castigos físicos formaban parte habitual do labor escolar. Era frecuente que o mestre azoutase un alumno para endereitar a súa conduta ou para "abrirille o intelecto". Para os mesmos fins podía darlle tiróns de pelos ou de orellas, poñelo xeonllos, ás veces con areas debaixo, de pé cos brazos en cruz que, se o "delito" era grande, podía completarse con un ou varios libros en cada man.

Cómpre destacar que estes e outros castigos eran aceptados e ata xustificados en pleno século XX polos pais e nais, que asumían a filosofía do dito a *letra con sangue entra*. Eran tempos de xeral represión: moitos pais castigaban os fillos fisicamente, os gobernantes impoñían a súa autoritaria lei, gardas e policía empregaban métodos violentos, os mandos falanxistas actuaban con prepotencia... Non nos pode estrañar que na escola, reflexo da sociedade e do sistema imperante, os mestres procedesen de xeito semellante.

O terceiro escenario mostraba, en paneis, textos e fotografías. Nas de lerezáns e lerezás no seu tempo de escolares, podíase ler a separación de sexos imposta pola lei, os escasos recursos pedagóxicos e a cativeza socio-económico do alumnado, que o réxime franquista trataba de paliar proporcionándolle leite e/ou queixo nos recreos. Unha vez máis, decatámonos da complicitade da Igrexa coa ditadura e viceversa, en fotos de alumnos de primeira comunión coa mestra ou na pompa da reposición do crucifixo nas escolas da Porta do Sol (6). Incluíanse tamén algunhas fotos e notas sobre a evolución da rede de escolas da parroquia, así como un mapa da súa situación. Todas as escolas públicas de Lerez estaban en locais que o Concello arrendaba a particulares. Esta circunstancia, ó noso entender, contribuíu a que algunhas delas levasen oficialmente o nome dun lugar malia estaren temporal ou permanentemente noutro próximo, por non atopar o concello local axeitado onde correspondía. Tal é o caso das escolas do

Burgo que estaban no Pasarón; a da Cendona, na Ferreira; ou as do Castelo, en Casal Novo. Na actualidade, os locais escolares de antano xa non existen, están en ruína ou son dedicadas a outros mesteres.

ESCOLAS PÚBLICAS	UNIDADES			
	NENOS	NENAS	MIXTAS	TOTAL
Porta do Sol. Lérez nº 1	1	1	-	2
Lérez nº 2	1	1	-	2
O Burgo	1	1	-	2
O Castelo	1	1	-	2
A Cendona	-	-	1	1
A Piolla	-	-	1	1
Couso	-	-	1	1
Hermandad	1	1	2	4
TOTAL	5	5	5	15

Neste período houbo en Lérez, oito escolas públicas (15 unidades en total), e dez privadas. As escolas *nacionales* de Lérez, nº 1 e nº 2 estiveron no Socorro, Pedra Picada, Porta do Sol... O proceso de reagrupamento neste último lugar comeza en 1926, ano no que Juan Cons constrúe na estrada de Campo Lameiro un edificio *ex profeso* para escolas, tras a promesa do Concello de Pontevedra de que llo alugaría. Tal vez ó ano seguinte, xa funcionan nel unha unidade de nenas e outra de nenos. En 1949, instálanse no Camiño Vello as dúas unidades de nenos, nun edificio que o Concello arrendara a José Filgueira Solla, mentres que no da estrada de Campo Lameiro quedan as dúas aulas de nenas. Foi daquela cando comezan a ser coñecidas popularmente como *escolas da Porta do Sol*. As escolas do Burgo, creadas en 1928, estaban nun local alugado a Carmen Paz Andrade, situado no antigo acceso ó campo de fútbol de Pasarón. A unitaria de nenos foi de "orientación marítima" (escola de pósito). Os alumnos/as procedían do Burgo, A Gándara e A Santiña. Pero tamén viñan do outro lado da ponte (Arcebispo Malvar, San Telmo, O Verrón...) ata que a *Junta Municipal de Enseñanza Primaria* acordou que estes alumnos/as fosen a outras escolas do centro urbano (Froebel, ...). José Ferro Cerviño, mestre destas escola desde 1934 a 1952, foi unha das moitas vítimas da represión franquista (suspendido de emprego e soldo de agosto a decembro de 1936) que depurou mestres, inspectores e profesores, sendo substituídos por persoal formado ás prásas ou simplemente admitidos por méritos de guerra.

As escolas do Castelo créanse en 1930 por estar este lugar a máis de 2 km de distancia das escolas máis próximas, que eran as de Lérez nº 1. Estiveron algún tempo no lugar de Casal Novo. É de destacar que o matrimonio Víctor Lorenzo Cepeda e Teresa Filgueira Moreira exerceron aquí durante 35 e 38 anos respectivamente, case tanto como a existencia das propias escolas.

A escola mixta da Cendona estivo situada neste lugar e na Ferreira. A mestra que máis tempo a rexentou, de 1935 a 1959, foi a veciña de Lérez Josefa Abilleira Arribas. En 1961, esta escola recibe un premio de 2.500 pta, polo excelente labor realizado pola nova mestra.

A escola da Piolla tamén era mixta. Estaba situada na estrada de Campo Lameiro subindo para a Regueira, aínda que, por obras, foi trasladada temporalmente a Rorís. En ambos casos, eran locais arrendados polo concello a Juan Magdalena.

Estas dúas escolas, A Cendona e A Piolla, creadas en 1932, foron unhas das 7.000 construídas pola Segunda República en dous anos. Os gobernantes republicanos, a excepción do "bienio negro", consideraban fundamental o ensino para cambiar a sociedade. O seu programa educativo, baseado nos postulados da *Institución Libre de Enseñanza* (7), potenciaron a escola pública, obrigatoria e de balde e promoveron o ensino racional, creativo e laico, baixo os principios de universalidade, igualdade e liberdade. Abriron a porta á regulación do ensino das linguas vernáculas. Dignificaron os docentes con cursos de formación (antecedente Plan Profesional) e mellora das súas condicións salariais, o que incrementou o seu prestixio e a calidade do ensino. Para achegar a cultura ós lugares afastados, deseñaron as *Misións Pedagóxicas*, instrumento de educación popular con bibliotecas, teatro, audicións musicais, conferencias...

A escola mixta de Couso estaba situada neste lugar da parroquia de Stª Mª de Xeve, nun local alugado a Benito Novegil, pero a ela asistían nenos e nenas de Gato Morto de Abaixo e Couso, incluída tamén a parte de Lérez deste barrio.

As escolas da *Hermanidad* xorden a instancia do crego de Lérez, D. Leandro del Río Carnota, presidente do “*Consejo de Protección Escolar de la Parroquia de Lérez*”, quen solicita do Ministerio de Educación Nacional (setembro de 1950), que cree unha escola de nenos, para o que ofrece un amplo local e material escolar.

Non coñecemos a resposta do Ministerio, pero debeu ser afirmativa, incluso antes desta formalidade, pois en 1949, a *Junta Municipal de Enseñanza Primaria* dá posesión a Raquel Cobas Ríos como mestra de párvulos do referido consello. Chegou a contar con catro unidades: unha de párvulos, outra mixta de primeiras letras e dúas de “maiores” (unha de nenos e outra de nenas). Nestas escolas funcionaba un comedor do que se beneficiaban os nenos/as necesitados. A provisión de vacantes de mestres/as tiña un carácter especial, pois a metade cubríase polas normas do concurso xeral de traslados e a outra metade, polas do padroado. Entre os mestres que exerceron nas escolas da *Hermanidad* figura o escritor Cándido Viñas Calvo, desde 1951 a 1970.

As escolas privadas, que tamén tiveron cabida na exposición, foron numerosas e tiveron prestixio, ó que contribuíu o desleixo das autoridades coa escola pública.

Todas teñen a súa historia e as súas particularidades. Así, por exemplo, á escola de dona Loreto ían maiormente os nenos pequenos de Casaldarado por non se desprazaren ata A Ferreira. Don Aquilino só daba clases de tarde-noite e foron as únicas que coñeceron algúns alumnos que despois sacaban o *Certificado de Estudios* facendo un exame. O Resteba preparaba moi ben para superar as probas de ingreso no instituto. O Torneiro, que era case cego, tiña como alumnos a adultos que pretendían conseguir un posto na administración por teren combatido no bando “nacional” durante guerra civil. Don Juan do Pasarón era un profesor moi esixente. Dícían que a escola de dona Dalia era “de desasnar” pero tamén tiña alumnos maiores.

Non esqueceu a mostra os mestres e as mestras que exerceron nas escolas lerezás, así como datos dalgúns deles como Joaquín González García, mestre da

Porta do Sol, que foi “molestado” a comezos do franquismo e mereceu o recoñecemento oficial despois de finar, ou Víctor Lorenzo, da unitaria do Castelo, que recibiu unha homenaxe ó se xubilar. Mostráronse fotos de ensinantes como Jesús Gestal, mestre da Porta do Sol; Nieves Adrio de Couso; M^a del Carmen Gestal da Piolla; Aquilino Peleteiro da Piolla (pasantía) e outros. En grupo, destacamos a da escola mixta da Ferreira coa súa mestra; Emilia Gil coas nenas maiores da *Hermanidad*; Carmela Jádenes e Goya Monteagudo cos máis pequenos tamén da *Hermanidad*; Josefa Méndez do Burgo que titulaba o seu centro como “Colegio Particular de 1ª Enseñanza”; Genoveva Dalia Fernández do “Colegio Particular de Niños y Niñas” da Santiña.

Houbo en *Aprende cachola...* alusións á consideración social do ensino e dos ensinantes en tempos nos que era popular o dito *pasas máis fame ca un mestre de escola*, pois tradicionalmente, a profesión de mestre estivo mal pagada e incluso mal considerada (8). No século XIX, os mestres, ademais de cobraren un soldo miserento, padecían unha serie de irregularidades que facían certo o referido dito. Así, as mestras cobraban menos cós mestres, o importe do salario variaba dunhas localidades a outras, os concellos, que eran os encargados de retribuír os mestres, carecían dos recursos precisos para realizaren os pagamentos, polo que as mensualidades non se cobraban con puntualidade e, en moitos casos, non se cobraban nunca. De aí que, en 1901, o estado tivese que facerse cargo de pagarlles, pero os salarios seguiron a ser mesquiños.

Con esta situación económica, o mestre só podía levar unha vida mediocre cando non de baixa calidade o que, obviamente, restaba prestixio a el e á súa función. Para poder subsistir, tivo que dedicarse a outras actividades ou a aceptar axudas en especie dos pais dos alumnos (patacas, millo, polos, touciño ou calquera outro produto agrario) recordándonos as *escolas de ferrado* (9). Tamén os mestres se dedicaron a dar pasantías, grazas ás que, por certo, moitos alumnos das aldeas puideron acceder ó ensino secundario e despois ó superior; estas pasantías, nas décadas centrais do século XX, foron recomendadas mesmo polos organismos oficiais baixo o nome de permanencias.

ESCOLAS PRIVADAS E PASANTÍAS	
Nome	Lugar
Dona Loreto	Casaldarado
Don Aquilino	A Piolla
Don Manuel (O Resteba)	O Arco
Don José Benito (O Torneiro)	Porta do Sol
Dona Serafina	O Socorro
Don Juan. Academia "La Luz"	O Pasarón
Dona Josefa Abilleira	A Gándara
Dona Dalia	A Santiña
Dona Sara	O Burgo
Dona Josefa Méndez	O Burgo

Estamos seguros de que a visita a esta exposición espertou agarimosos recordos de amigos, de anécdotas e de mestres, porque, felizmente, a memoria é selectiva e procura lembrar maiormente os aspectos positivos da vida. Pero non debemos esquecer que as escolas de tempos pasados eran, en moitos casos, lugares que non reunían as mínimas condicións hixiénicas, onde escaseaba o material necesario, nos que a nosa lingua e a nosa cultura estiveron ausentes e mesmo desprezadas. Eran escolas memorísticas e autoritarias nas que non faltaban os castigos físicos. Só a luz da Segunda República intentou cambiar a situación, pero axiña lla apagaron. Con todo e contrariamente ó esperado, algúns alumnos destas escolas chegaron a ser bos estudantes de carreiras medias e universitarias, activos empresarios ou dignos profesionais, incluso do ensino. Se cadra, a súa valía persoal e intelectual propiciou que superasen as eivas do ensino primario, o que, en certos casos, puido estar acompañado da axuda de mestres que, malia as limitacións do sistema, souberon transmitir ós alumnos valores (respeito, entusiasmo, liberdade, honradez...) e coñecementos que habían ser o fermento da súa futura formación e, por que non, a esperanza dun futuro ensino mellor.

NOTAS

- 1- En "Por España y sus defensores. El patriotismo de unos niños" (*Diario de Pontevedra* de 12-12-1936) dáse conta da colecta realizada por "los niños del lugar del Castelo y en la parroquia de Lerez, movidos de acendrado amor hacia el ejército y la milicia..." Recadan 38,20 pts, sendo mestres Victor Lorenzo e Carmen García.
- 2- En "Donativos infantiles" (*Diario de Pontevedra*, 1936) infórmase da colecta realizada polos alumnos da escola da Piolla a iniciativa da mestra Josefa Proenza.
- 3- *Nociones de Lenguaje. Grado medio*. M. Porcel y Riera. Palma de Mallorca, 1934.
- 4- A Lei de Instrución Pública de 9 de setembro de 1857, coñecida como Lei Moyano, é a primeira que regula todo o sistema educativo en España. Como lei xeral de educación, estará en vigor ata 1970, aínda que foi reformada en varias ocasións. Aprobouse no reinado de Isabel II, nun período en que gobernaba o liberalismo moderado, e responde ó afán xeneralizado dos estados liberais de recorrer á educación, mellor á instrución, como medio para reforzar a uniformidade dos súbditos. Ademais, a burguesía tamén a apoia porque vai precisar un sistema educativo "eficaz" para o desenvolvemento económico capitalista. A lei Moyano establecía que o ensino primario abranguería de 6 a 12 anos, pero só era obrigatorio ata os 9 e gratuito unicamente para as familias non podían pagala.
- 5- As ideas da educación básica postas en marcha tras o golpe militar franquista van ser recollidas na Lei de Ensino Primario de 1945 que establecía, entre outras normas, a separación de sexos nas aulas e a relixión católica obrigatoria. O ensino obrigatorio comprendía desde os 6 ós 12 anos, pero só era gratuito nas escolas públicas.
- 6- O *Diario de Pontevedra* de 09-09-1936 fai unha extensa e afervoadada reportaxe do acto de "Reposición del Crucifijo en las escuelas de Lerez". Segundo a crónica, houbo misa, bendición do crucifixo e procesión desde a igrexa ata a Porta do Sol. Cóntanos, ademais, que o crucifixo ía ó lado da bandeira española e que miles de persoas acompañaron as autoridades. A garda estaba formada por requetés, "pelayinos" e gardas cívicos. Falaron o crego D. Leandro del Río con brillante verba, a mestra Fina Torrado con cálido fervor relixioso e patriótico e o capitán Sánchez Cantón que fixo un elocuente cántico á patria. Non faltaron vivas á España, a Cristo Rey e ó exército.
- 7- A *Institución Libre de Enseñanza* foi creada en 1876 por un grupo de profesores e catedráticos, encabezados por Giner de los Rios, que coñecían a descoidada situación do ensino en España. Ó longo da súa andaina realizou un permanente ensaio de variados métodos pedagóxicos e propuxo alternativas prácticas de fondo calado, como a implantación de clases mixtas, a incorporación do ensino da arte e das actividades deportivas e a realización de saídas escolares. O labor pedagóxico e cultural da *Institución Libre de Enseñanza* inspirou algunhas reformas do sistema educativo oficial, como aconteceu en 1907 cando se creou a Xunta para a Ampliación de Estudos e Investigacións Científicas e, dun modo destacado, na praxe educativa da Segunda República.
- 8- "El maestro de aldea" J. Álvarez en *El Noticiero Gallego* (1902) comenta o atraso con que os concellos pagan os salarios dos mestres, así como do mal vestidos que andan, a súa mirada triste e a pouca consideración que lles ten a sociedade. Tamén en "La situación del magisterio" (*El Pueblo Gallego*, 1934), Roxerius compara os gastos estatais en defensa e orde pública (30 %) cos gastos en educación (6 %), coas consecuencias negativas que iso supón para a cidadanía.
- 9- Nas escolas de ferrado os pais pagaban o traballo do escolante con un ou dous ferrados de trigo, centeo ou millo. Cando o agro entrou na economía mercantil, tamén se pagaba con diñeiro. Funcionaron no rural, suplindo a ausencia de escolas oficiais, durante todo o século XIX e esmoreceron ó longo do século seguinte a medida que a escola pública melloraba. Os seus escolantes tiñan escasa formación e, normalmente, compaxinaban esta actividade con traballos no campo, nos oficios relixiosos ou en calquera outra profesión. Ensinaban as primeiras letras por medio de "cartas" que eles facían e, como lectura, utilizaban calquera documento que houbese na casa. Os lugares onde se ensinaba carecían das mínimas condicións hixiénicas e pedagóxicas. Como non tiñan moblaxe axeitada, cousa que tamén acontecía en moitas escolas públicas, era frecuente que o alumno levase o seu banco para sentar. Os pais tiñan unha preferencia por estas escolas por adaptárense ó ciclo produtivo agrícola (funcionaban nas épocas onde non fose precisaba man de obra infantil para as tarefas campesiñas) e pola proximidade ós domicilios.